

УДК 811.511.141:161.2

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2025.1.1>**Софія БОЖЕНЕЦЬ**

аспірантка кафедри східноєвропейських мов,
Національна академія Служби безпеки України,
soniakozma8@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5640-9395

**ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД
В УГОРСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

Стаття присвячена дослідженню військової термінології з когнітивного аспекту, зокрема аналізу словотвірних гнізд в українській та угорській мовах. Розглядається їхня структурна організація, семантичні зв'язки та когнітивні механізми творення термінів. Визначено основні словотвірні моделі та їхній вплив на категоризацію військової реальності. Дослідження базується на структурно-ономасіологічному, когнітивному та порівняльному методах аналізу. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння принципів формування військових термінів. Дослідження словотвірних гнізд дозволяє виявити системні зв'язки між словами, простежити закономірності дериваційних процесів і зрозуміти когнітивні механізми формування професійної лексики. Метою статті є проведення лінгвокогнітивного аналізу словотвірних гнізд в угорській та українській військовій термінології, визначення їхньої структурної організації, семантичних зв'язків і когнітивних основ формування. Виявлено, що значна кількість військових термінів української та угорської мов утворює словотвірні пари, тобто мінімальні одиниці словотвірного гнізда. Переважна більшість таких військових термінів представлена двозонною субстантивно-ад'єктивною парадигмою. Відносно велику групу словотвірних гнізд представлено тризонною субстантивно-ад'єктивно-вербативною парадигмою як в українській, так і в угорській мовах. Найчисленнішу групу словотвірних гнізд в українській військовій термінології представлено полізонними субстантивно-ад'єктивно-вербативними парадигмами. В угорській мові широко представлені деривати утворені від композитних утворень, що не є характерним для української військової терміносистеми. Отримані результати сприяють глибшому розумінню термінотворчих процесів і можуть бути корисними для подальших досліджень у сфері лінгвістики та військової комунікації.

Ключові слова: словотвірні гнізда, військова термінологія, когнітивна лінгвістика, українська мова, угорська мова, дериваційні процеси.

Sofia Bozhenec. LINGUISTIC AND COGNITIVE ANALYSIS OF WORD-FORMATION NESTS IN HUNGARIAN AND UKRAINIAN MILITARY TERMINOLOGY

The article is devoted to the study of military terminology from the cognitive aspect, in particular, to the analysis of word-formation nests in Ukrainian and Hungarian languages. Their structural organization, semantic relations and cognitive mechanisms of term creation are considered. The main word-formation models and their influence on the categorization of military reality are identified. The study is based on structural onomasiological, cognitive and comparative methods of analysis. The relevance of the study is stipulated by the need for a deeper understanding of the principles of military terms formation. The study of word-formation nests allows us to identify systemic connections between words, trace the patterns of derivational processes and understand the cognitive mechanisms of professional vocabulary formation. The aim of the article is to conduct a linguistic and cognitive analysis of word-formation nests in Hungarian and Ukrainian military terminology, to determine their structural organization, semantic relations and cognitive foundations of formation. It has been found that a significant number of military terms in Ukrainian and Hungarian form word-formation pairs, i.e. the minimum units of a word-formation nest. The vast majority of such military terms are represented by the two-zone substantive-adjective paradigm. A relatively large group of word-formation nests is represented by the three-zone substantive-adjective-verbal paradigm in both Ukrainian and Hungarian. The most numerous group of word-formation nests in Ukrainian military terminology is represented by poly-zone substantive-adjective-verbal paradigms. In Hungarian, derivatives derived from composite formations are widely represented, which is not typical for the Ukrainian military terminology. The obtained results contribute to a deeper understanding of term formation processes and may be useful for further research in the field of linguistics and military communication.

Key words: word-formation nests, military terminology, cognitive linguistics, Ukrainian language, Hungarian language, derivational processes.

В сучасності під впливом екстралінгвістичних факторів усе більше привертає увагу мовознавців дослідження військової термінології з когнітивного аспекту, оскільки військова лексика є не просто набором слів, а відображенням концептуальних структур, які формують сприйняття військової реальності

в різних мовах і культурах. Лінгвокогнітивний підхід дозволяє зрозуміти, як військові поняття організовуються у свідомості носіїв мови, які когнітивні механізми беруть участь у творенні військових термінів і як вони відображають історичний та соціокультурний досвід народу.

Одним з ключових аспектів дослідження словотвірних гнізд у військовій термінології є застосування лінгвокогнітивного підходу, який дозволяє виявити семантичні зв'язки та когнітивні механізми творення термінів.

Словотвірні гнізда є важливим об'єктом дослідження в мовознавстві, оскільки вони відображають системні зв'язки між словами та особливості формування лексики певної галузі. Військова термінологія як одна з найдавніших і найбільш динамічних складових мовної системи відіграє ключову роль у відображенні історичного, культурного та когнітивного досвіду народу. Угорська та українська мови, хоча й належать до різних мовних сімей, мають багатий арсенал військових термінів, що формуються за певними словотвірними моделями.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння принципів формування військових термінів. Дослідження словотвірних гнізд дозволяє виявити системні зв'язки між словами, простежити закономірності дериваційних процесів і зрозуміти когнітивні механізми формування професійної лексики. Важливим є виявлення подібностей і відмінностей у структурі та семантиці словотвірних гнізд угорської та української військової термінології, що сприяє не лише розширенню знань у галузі термінознавства, а й удосконаленню міжмовної комунікації у військовій сфері.

Метою статті є проведення лінгвокогнітивного аналізу словотвірних гнізд в угорській та українській військовій термінології, визначення їхньої структурної організації, семантичних зв'язків і когнітивних основ формування. Для досягнення цієї мети ставляться такі **завдання**: охарактеризувати теоретико-методологічні засади лінгвокогнітивного аналізу словотвірних гнізд, визначити специфіку словотвірних моделей військових термінів обох мов, дослідити семантичні та когнітивні зв'язки між елементами словотвірних гнізд, виявити спільні та відмінні риси їхнього функціонування.

Дослідження базується на комплексному підході, що поєднує методи структурно-ономасіологічного, когнітивного та порівняльного аналізу.

Дослідженням словотвірних гнізд присвячені наукові доробки багатьох українських мовознавців, які аналізують особливості та закономірності їхньої структурної організації, семантичні зв'язки між похідними словами (Т. Терещенко, С. Жарко, І. Шпілько, Л. Щигло О. Охріменко та ін) а також когнітивні механізми формування та розвитку

словотвірних систем у різних мовах. Значний внесок у дослідження дериватології було здійснено вченими, які використовували гніздовий підхід до вивчення лексико-семантичних полів [4, с. 234].

Виклад основного матеріалу. Під словотвірним гніздом розуміється складна цілісна система, яка утворюється в результаті впорядкування взаємозв'язків між спільнокореновими словами [2, с. 5], яка упорядкована відношеннями похідності [7, с. 95] де одночасно прослідковуються всі дериваційні можливості спільнокоренових слів та їх місце у словотвірному процесі мови [3].

Гніздовий підхід дозволяє виявити характерні особливості словотвірних систем, які властиві мовам незалежно від їхнього типологічного устрою, як синтетичних, так і аналітичних [8, с. 27]. Аналіз дериваційних процесів у межах словотвірного гнізда дозволяє встановити ієрархічні відносини між його складовими, простежити семантичні зв'язки між спорідненими лексичними одиницями, визначити механізми мотивації похідних слів, розкрити способи їхньої внутрішньої організації, а також простежити трансформацію значення твірного слова у похідному [6, с. 213].

На думку О. Костриби когнітивний антропоцентричний підхід у лінгвістиці дозволяє розглядати словотвірне гніздо як фреймову структуру, що виконує функції накопичення, упорядкування та відображення знань, заснованих на ментальному досвіді людини. Завдяки цьому підходу стає можливим визначення когнітивного змісту похідного слова через його семантичні та словотвірні зв'язки з вершинним компонентом гнізда, який не лише є носієм ключової ідеї, а й виконує роль відправної точки для організації концептуальної структури [5, с. 172].

Словотвірні гнізда не є закритими системами, оскільки в їхніх межах можуть відбуватися різні процеси: від утворення нових лексичних одиниць до їхнього переміщення на периферію. На думку Л. Щигло гніздо може складатись з виключно термінологічних одиниць і належати до певної термінологічної підсистеми мови [10, с. 146]. Також гніздо є показовим для врахування та аналізу питомих словотворчих ресурсів, а саме формантів та основ, з метою визначення динамічних семантичних змін похідних під час творення нових дериватів.

Словотвірні гнізда складаються зі словотвірних ланцюжків в яких об'єднуються всі споріднені слова, що послідовно пов'язані один з одним відносинами похідності та моти-

вованості. Твірна основа, від якої утворюються інші основи, є мотивуючою [8, с. 29]. На думку Аліни Саїк у межах гнізда відбувається взаємодія та перетин парадигматичних і синтагматичних відношень і саме на них базується системність усіх мовних рівнів [9, с. 208].

Комплексною системоутворювальною одиницею, яка щонайкраще відображає словотвірний потенціал є словотвірна парадигма. Словотвірна парадигма представлена сукупністю усіх похідних твірного слова, іншими словами у гнізді стільки словотвірних парадигм, скільки твірних слів [10, с. 99].

Щодо термінологічних систем, то словотвірні гнізда є відображенням ментального знання людини, оскільки вони демонструють, як мовна система структуровано відображає ієрархію понять та їх взаємозв'язок у свідомості, кожне похідне слово має чіткий зв'язок із базовим коренем, що дозволяє уніфікувати терміни в певній галузі знань і полегшує їхнє розуміння.

Також словотвірні гнізда відображають когнітивні процеси категоризації, коли нові явища вписуються у вже знайомі мовні структури, що дає змогу створювати нові терміни без втрати логічної послідовності, що особливо важливо для динамічних сфер, таких як інформаційна безпека та військова справа.

Значна кількість військових термінів української та угорської мов утворює словотвірні пари, тобто мінімальні одиниці словотвірного гнізда. Перважна більшість таких військових термінів представлена двозонною субстантивно-ад'єктивною парадигмою. В українській мові прикладом можуть слугувати такі пари: *безпека* – *безпековий*, *бій* – *бойовий*, *вибух* – *вибуховий*, *вогонь* – *вогневий*, *гармата* – *гарматний*, *генерал* – *генеральський*, *камуфляж* – *камуфляжний*, *капітан* – *капітанський*, *крейсер* – *крейсерський*, *наступ* – *наступальний*, *окоп* – *окопний*, *офіцер* – *офіцерський*, *позиція* – *позиційний*, *ракета* – *ракетний*, *режим* – *режимний*, *склад* – *складський*, *служба* – *службовий*, *снаряд* – *снарядний*, *тил* – *тиловий*; в угорській мові: *katona* – *katonai*, *tüzérség* – *tüzérségi*, *légvédelem* – *légvédelmi*, *törvény* – *törvényes*, *székhely* – *székhelyes*, *fegyver* – *fegyveres*, *hadiipar* – *hadiipari*, *művelet* – *műveleti*, *biztonság* – *biztonságos*, *egység* – *egységes*, *harcterület* – *harcterületi*, *tervvázlat* – *tervvázlati*, *kifulladás* – *kifulladásai*.

Семантична позиція в субстантивній зоні виражена назвою предмета, особи за видом діяльності, активної дії; ад'єктивна зона виражена ознакою твірної основи. Незначна кількість українських та угорських військових термінів представлена субстан-

тивно-вербальними словотвірними парами: *zagroza* – *zagrozuvati*, *panuvannya* – *panuvati*, *parancs* – *parancsolni*, *harc* – *harcolni* тощо, де субстантивна зона представлена назвою обставини або події, вербальна – просторовими характеристиками володіння або фізичного впливу.

Абсолютна більшість вербально-субстантивних пар в угорській мові утворюється шляхом додаванням постфіксів *-ás*, *-és*: *jávit* – *jávitás*, *megállít* – *megállítás*, *ledob* – *ledobás*, *kikerül* – *kikerülés*, *kitelepít* – *kitelepítés*, *kitér* – *kitérés*, *kirak* – *kirakás*, *menekül* – *menekülés*, *vezet* – *vezetés*, *irányít* – *irányítás*, *biztosít* – *biztosítás*, *várakozik* – *várakozás*, *semlegesít* – *semlegesítés*, *elhelyez* – *elhelyezés*, *széttelépít* – *széttelépítés*, *szétbontakozik* – *szétbontakozás*.

Відносно велику групу словотвірних гнізд представлено тризонною субстантивно-ад'єктивно-вербативною парадигмою як в українській, так і в угорській мовах: *волонтер* – *волонтерський* – *волонтерити*, *конфлікт* – *конфліктний* – *конфліктувати*, *наведення* – *навідний* – *наводить*, *оточення* – *оточений* – *оточити*, *трофей* – *трофейний* – *запрофеїти*, *удар* – *ударний* – *ударити*, *evakuálás* – *evakuáló* – *evakuálni*, *támadás* – *támadó* – *támadni*, *robbanás* – *robbanó* – *felrobbanni*, *segítség* – *segítséges* – *segíteni*, *sértés* – *sértő* – *sérülni*, *károsodás* – *káros* – *károsodni*, *sugárzás* – *sugárzó* – *sugározni*, *riasztás* – *riasztó* – *riasztani*, *értesítés* – *értesítő* – *értesíteni*. Семантична позиція субстантивних твірних основ представлена найменуваннями виконавців дій, опредметнення дій; ад'єктивна зона представлена ознакою об'єкта за дією та призначенням для того, на що вказує твірна основа; вербативна – переважно дією фізичного впливу.

Тризонні словотвірні гнізда зі субстантивно-ад'єктивною парадигмою *війна* – *військо* – *військовий*, *генерал* – *генералітет* – *генеральський*, *стратег* – *стратегія* – *стратегічний*, *форт* – *фортифікація* – *фортифікаційний*, *tűzér* – *tűzérség* – *tűzérségi*, *honvéd* – *honvédség* – *honvédségi*, *szolga* – *szolgálat* – *szolgálati*, *parancsnok* – *parancsnokság* – *parancsnoksági*, *naszád* – *naszádos* – *naszádosí*, *bajtárs* – *bajtársiasság* – *bajtársiassági* представлені переважно двома субстантивними і однією ад'єктивною парадигмами як в українській, так і в угорській мовах. Як правило, семантика твірної основи представлена назвою осіб за функціональною діяльністю або назвою об'єкта чи дії, субстантивна парадигма має збірну або узагальнену назву твірної основи, в українській мові з активним вживанням запозиченого суфікса, ад'єктивна зона часто є ознакою субстантивної парадигми.

Найчисленнішу групу словотвірних гнізд в українській військовій термінології представлено полізонними субстантивно-ад'єктивно-вербативними парадигмами *десант – десантний – десантування – десантувати, захист – захисник – захисний – захищати, зброя – збройний – озброїти – озброювати, евакуація – евакуаційний – евакуювати – евакуйований, команда – командир – командувати – командування – командний – командирський, итурм – итурмовик – итурмовий – итурмувати, мобілізація – мобілізаційний – мобілізований – мобілізувати, боронити – оборона – оборонний – обороняти, окупант – окупація – окупований – окуповувати, підриб – підрибач – підірваний – підрибати, призов – призвати – призовний – призваний, стримування – стримуваний – стримувати, стріляти – стрілок – стрільба – обстріл – постріл – стріляний – обстрілювати – обстріляний – застрелений – підстрелений*, проте для угорської мови такі словотвірні гнізда не є характерними.

В полікомпонентних гніздах семантична позиція субстантивних твірних основ представлена переважно найменуваннями дій та предметів, субстантивні словотвірні парадигми відображають збірні назви або осіб за функціональними діями, ад'єктивна зона реалізована через ознаку об'єкта за дією, призначенням для виконання дії або для того, на що вказує твірна основа, вербативна зона – дієсловами лексико-семантичної категорії дії та стану.

При творенні видових вербативних пар базовими вважаються дієслова недоконаного виду, тож переважна більшість дієслів, які є складовими словотвірних гнізд, має видову пару, яка твориться за правилами сучасної української та угорської мов. Аналізований матеріал показав, що для творення доконаного виду військових дієслів-термінів в українській мові продуктивнішим є суфіксальний спосіб творення: *вторгатися – вторгнутися, стримувати – стримати*. Незначна група дієслів представлена двовидовими дієсловами з суфіксом -ува- (-юва-): *десантувати, евакуювати, командувати*. В угорській мові доконаний вид зазвичай твориться за допомогою афіксів *meg-, el-: támadni – megtámadni, védelni – megvédelni, szántani – elszántani, parancsolni – elparancsolni, küzdeni – elküzdeni, javítani – megjavítani*.

Спираючись на класифікацію лексико-семантичних груп та підгруп дієслів запропонованою М. Бігдай, а саме 1) дієслова дії (рух; переміщення об'єкта; розміщення; фізичного впливу на об'єкт; творчої діяльності; інтелектуальної діяльності; мовленнєвої діяльності; соціальної діяльності; фізіологічної дії; дієс-

лова звучання), 2) дієслова буття (існування, припинення буття), 3) дієслова стану (становлення якості, прояву ознаки, способу життя, емоційного стану, фізіологічного стану, функційного стану), 4) дієслова відношення (взаємовідношення, володіння, міжособистісних відносин, соціальних відносин) [1, с. 20], можемо стверджувати, що у творенні вербальної зони словотвірних гнізд в українській військовій термінології участь беруть переважно дієслова для найменування дії з підкатегоріями *дієслова руху, дієслова переміщення об'єкта і дієслова фізичного впливу на об'єкт*. Інші лексико-семантичні групи дієслів виявили меншу активність.

Словотвірне гніздо може розбудовуватись за ступенем похідності не лише від простих слів, але і від складних, що є досить поширеним в угорській військовій терміносистемі: *körvédőképés – körvédőképesség, körkörös védelem – körkörösvédelmi, kezdeményezőkész – kezdeményezőkésség, katasztrófavédelem – katasztrófavédelmi, határvédelem – határvédelmi, deszantművelet – deszantműveletes*. Варто зазначити, що деривація від композитних утворень для української військової термінології не є характерною.

Переважній більшості словотвірних гнізд як української військової термінології, так і угорської характерна лінійна структура з одним дериваційно-семантичним ланцюгом з відповідними характеристиками, а саме наявністю відношень мотивації, впорядкованістю словотвірних відношень в межах одного словотвірного гнізда і системний характер значень.

З когнітивного погляду, словотвірні гнізда відображають концептуалізацію військової діяльності. Вони групуються навколо таких ключових понять як *зброя, війна, військо, оборона, військовий підрозділ, бойові дії*, які широко представлені в терміносистемах обох мов.

Отже, українській військовій терміносистемі характерне функціонування полікомпонентних словотвірних ланцюгів, що дозволяє гнучко адаптувати нові поняття через комбінацію кількох морфологічних елементів. В угорській мові значна кількість похідних утворюється від композитних основ, тоді як в українській мові в подібних випадках частіше використовуються складні багатокомпонентні терміни або ж запозичені одиниці. Це свідчить про відмінності у механізмах термінотворення, які зумовлені типологічними характеристиками обох мов.

Аналіз словотвірних гнізд показав, що військові терміни як в угорській, так і укра-

їнській мовах схильні до утворення гнізд. В обох мовах досить поширеними виявились двозонні (словотвірні пари) та тризонні словотвірні ланцюги, натомість полізонні – є характерними лише для української військової терміносистеми. Подібне явище вказує на великий словотвірний потенціал військових термінів як репрезентантів ментальних процесів людини в контексті відображення військових дій та реалій у свідомості людей. Словотвірні гнізда у термінології не лише відображають ментальні знання людини, але

й слугують інструментом систематизації та передачі інформації. Вони показують, як людський розум організовує і впорядковує знання, роблячи мову гнучкою, але водночас упорядкованою та зрозумілою для комунікації.

Таким чином, дослідження словотвірних гнізд в українській та угорській військовій термінології дозволяє не лише виявити структурні та семантичні особливості цих терміносистем, а й сприяє глибшому розумінню загальних принципів формування військової лексики в різних мовах.

Література:

1. Бігдай М. До питання лексико-семантичної класифікації дієслів української мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2019. № 40. Т. 1. С. 19–21
2. Дияк О. Структурно-семантична організація словотвірних гнізд із коренями на позначення металів : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 251 с.
3. Горпинич В. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. К. : Вища школа, 1999. 207 с.
4. Кислюк Л. Словотвірні категорії в когнітивному просторі сучасної української мови. *Українська мова*. 2017. № 4. С. 115–119.
5. Костриба О. Віднумеративні словотвірні гнізда: структурний, семантичний, когнітивний виміри : дис. ... кандидата філол. наук / Прикарпатський нац. унів. імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2023. 413 с.
6. Лесюк М. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд. *Вісник ПНУ імені Василя Стефаника*. 2007. Вип. 15–18. С. 212–216.
7. Папідзе Н. Сутність дослідження дериваційного потенціалу слів у межах словотвірних парадигм та словотвірних гнізд: теоретичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. Серія: Філологічна. Вип. 49. С. 95–98.
8. Рибачківська Л. Словотвірні гнізда з вершинами-онімами в українській та англійській мовах: контрастивний аспект : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.17. Київ, 2017. 248 с.
9. Саїк А. Характеристика словотвірних парадигм і гнізд з вершинним компонентом кольоропозначень в збірці «Знамення калини» Наталки Нікуліної. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2022. № 11. С. 203–209
10. Щигло Л. Парадигматичні угруповання віддієслівних похідних з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові. *Вісник Сумського державного університету. Серія: Філологія*. 2008. № 1. С. 146–152.